

Сунчица ДЕНИЋ*

ИСТОРИЈСКО-ДОКУМЕНТАРНА ПРОЗА КУМАНОВО ПРЕ И ЗА ВРЕМЕ РАТА 1912. ГОДИНЕ ЈАНИЋИЈА ПОПОВИЋА**

Ајсџиракџи: Дело Јанићија Поповића¹ препознаје се као јединствен глас с почетка 20-ог века, чији је циљ да реално прикаже свет Старосрбијанаца и Косоваца, са свим детаљима друштвене збиље; тешко време под турском окупацијом, као и под теретом албанизма на Косову. Наглашена особина Поповићевог дела је у приказивању живота Срба под притиском муслимана, Албанаца, пре свега. Има и прича из усменог предања или лично сведочење догађаја Јанићија Поповића. Са ове дистанце битно је сећање на *Кумановску биџику* (1912), о којој Јанићије Поповић, као сведок и учесник, пише. У питању је фактографска, историјско-документарна проза којом Поповић осветљава стање немира и стрепње. Ово дело на најаутентичнији начин оставља печат времена ројства, страдања општег и личног, борбе за ослобођењем, али и дана када је дочекана слобода.

Кључне речи: књижевно дело, Косово, Јужна Србија, фактографска проза, историчност, Кумановска битка.

* Редовни професор, Учитељски факултет у Врању, suncicadenic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Јанићије Н. Поповић рођен је 1883. године у Грачаници, у познатој породици Поповића. Основну школу учио је у Грачаници код знаменитог учитеља Јосифа Поповића, свог рођака. Гимназију је учио у Приштини, Битољу и Скопљу. Радио је као учитељ у Златару код Бруса, у Кучевишту, Велесу, Новом Селу крај Бујановца, Куманову и Приштини. Био је врло активан на многим пољима културног и друштвеног живота. Надојен народним стваралаштвом од најраније младости, сакупио је народне умотворине, оставивши велику грађу. Јанићије Поповић још као млад учитељ активно пише и објављује у листовима и часописима, најпре у *Цариградском гласнику*, *Српском Косову*, *Новој Србији*, *Јужном прелуду*, *Нашем Јују* и другим. Писао је новинарску прозу, мемоарску и научно-популарну, а најзначајнији је као приповедач, оставивши знатан број приповедака, као и роман *Љубав једној учитељица и учитељице*, рукопис, 1947. Значајна је његова књига *Животи Срба на Косову 1812-1912*, објављена у Књижевним новинама, у Београду, 1987. године, као и књига, актуелна за данашње време, *Куманово пре и за време рата 1912. године*.

Основну карактеристику приповедне структуре стваралаштва Јанићија Поповића, а што припада најкњижевнијем његовом делу, чини, у великој мери, фактографско обликована нарација, тежња да се реално прикаже свет Старосрбијанаца и Косоваца, са свим детаљима друштвене збиље, наглашено време под турском окупацијом, као и под теретом албанизма на Косову. Осим тога, очигледна је тенденција ка романескном, чак и када је у питању фактографска, историјско-документарна проза поменуते књиге *Куманово њре и за време райиа 1912. њодине*.

Књига *Куманово њре и за време райиа 1912. њодине* објављена је 1913. године у Београду, у штампарији К. Грегорића и Друга, у Космајској улици бр. 22. Потписана је од аутора Јанићија Поповића, учитеља из Куманова, а посвећена је *Сенима изиинулих војника њри заузећу Куманова*. Сам почетак књиге наговештава драмску радњу и атмосферу уочи рата. Неизвесност која је владала код мештана о могућем избијању рата, осећала се у општем мобилном стању у Куманову тих дана, за које Поповић наводи конкретне датуме: од 18. септембра до 6. октобра.

То је време када у Куманову, како каже, „никога место није држало“. Стање у Куманову најбоље се види из „прве руке“, што је и највредније сведочење тога времена. „Чиновници напустили канцеларије, занатлије престали да раде, трговци и не мисле на трговину, већ сваки иде од дућана до дућана и само се шапуће: ово ће бити овако, оно – онако, и час почас се осврте око себе да виде да их ко од Турака не прислушкује. А ми учитељи? Децу смо распустили на 10 дана услед 'шарлаха', који је сталан гост у Куманову (...) Стране новине су већ престале да долазе. Из унутрашњости Турске добијамо *Вардар* и бугарско *Право*. Њих читамо са највећим интересовањем. Али, на жалост, из њих се није дала разумети права ситуација. Били смо приморани да читамо између редова и нагађамо.“²

Аутор, особитом драматиком, уводи читаоца у атмосферу апокалипсе. Он наводи да се сваки даном све више преносио гнев на Хришћане које су одводили на разговор, тзв. „интервју“. То је уочи мобилизације видан притисак на Хришћане које, како каже Поповић, „крвнички гледају и чини се да ће их сваког часа прогутати“. Он каже да се на дан објаве мобилизације „кроз цело Куманово само јече бубњевима и зурле. Руља најодранијих чапкуна-зликоваца, са накривљеним фесовима над оком, револверима и ножевима у појасу, уз лупање бубњева крстаре по свим хришћанским улицама. (...) Боже мој, како ли су крвнички изгледали?... Сваки им се с пута склањао.“³

Поповић пише да је прва војска која је стигла у Куманово тих дана била састављена од мештана, Турака и Арнаута из околних села. У њој је било стараца који су тешко ходали и деце од 13-14 година, наоружаних „до зуба“.

2 Јанићије Поповић, *Куманово њре и за време райиа 1912. њодине*, Штампарија К. Грегорића и Друга, Београд, 1913, 3.

3 Исто, 11.

После ове војске, низале су се једна за другом разне формације. Касарне су биле препуне, као што су биле пуне и све кафане. Свуда око вароши разапети су били бели шатори, а по брдима око Куманова копани су шанчеви. Чаршија је била преплављена наоружаним и разјареним војницима, од којих није могло да се прође.

Писац наводи невоље које су се догађале угледним грађанима Куманова, апотекарима, банкарима, трговцима, свештеницима, учитељима, међу којима је био и сам аутор, писац-учитељ. Од турске деце није се могло улицом проћи, како пише Поповић, „да не опсују крст, веру, мајку, и ако не прођеш мирно поред каменовања, проради и нож. Злочина је било препуно.“⁴

У чаршији се наслућивало да ће се нешто велико десити; масовно се куповало брашно, дрва, и остале потрепштине. „Нек има дрва и хлеба, па како Бог да, од свакога се могло чути; како од Турчина, тако и Хришћана. Али, ипак са извесном разликом. Јер Турчин и Арнаутин ово кажу са изгубљеном последњом надом, а сваки Хришћанин – с вером да ће са овим кратким и последњим страхом огрејати трајно братско сунце слободе...“⁵

Хришћани су са радошћу чекали дан објаве рата, што ће се догодити већ 6. октобра. Поповић описује стање припремања за рат. Основно стециште угледних Кумановчана била је апотека Илије Вукотића. Ту се сазнавало о свему што се дешава у самом Куманову, и ван њега. Извесни Турчин, Шукр-ефендија, родом из Приштине, казивао је, како су турске новине писале, „да су Арнаути код Бујановца упали у Србију и причинили велику штету. То исто и још више било је и код Преполца. (...) За Србију, пак, говораше да ће је зауставити и сами Арнаути.“

Поповић описује хапшење свих виђенијих људи из Куманова, којима је и он прикључен. Ту помиње проту Стојана Стејића, управитеља школе Марка Церића, учитеље: Гавру Пејатовића, Јована Грошевића, Зарију Ђорђевића, Јордана Поповића... Такви позиви на информативни разговор претварали су се у хапшења, а не на отварање школа, на пример. Благим и меким гласом, приликом тобожњег пријема, обраћао им се јузбаша Мемет, родом из Цариграда, како би атмосфери дао, делом, грађански тон: „Ви, господо, знате (јер смо то телалом објавили) да је Црна Гора нашој царевини објавила рат. Данас су то учиниле и остале балканске 'државице': Србија, Бугарска и Грчка. Време је, дакле, критично. Наш мухамедански народ је прост, суров и фанатик. За њега је сваки немуслиман – бесправан ћаурин. И, онда, наравно, није се чудити што су фанатици сурови и нечовечни према сваком Хришћанину. (...) А како сте ви, господо, први људи у Куманову, то би у том случају – више но сигурно – овај зао удес прво вас задесио.

4 Исто.

5 Исто.

Али ми, отомански државници, не смемо дозволити да се и једном нашем поданику – ма које вере он био – учини какво зло, ма то било и у рату. Зато, ради боље сигурности, ви ћете бити под нашим окриљем и ми ћемо вас чувати...“⁶ Јасно је да се пријем код кајмакама одвијао у истом тону и циљу. Још на првом погледу, како каже аутор, видели смо зверу у човечијем облику. „Он је прави тип највећег арнаутског зликовца: сувоњав, висок, очију крвничких... Родом је из Вучитрна; зове се Реџеп.“⁷

Поповић, као у постмодернистичким текстовима даје скицу апсане у Куманову, њен пресек, распоред просторија, којих је било тринаест. Апсана се налазила у турској махали, близу касарне и шанчева, у којима врију ко црви аскери. Ту су сви Хришћани били једно: нема Бугараш – Србоманин! Драгоцен је за историографију списак поједина имена која Јанићије Поповић помиње.⁸ Атмосфера у затвору била је изван достојанства човека. На малом су простору затворени сви они који нису припадали Турцима и Арнаутима, интелектуалци, добри домаћини, угледни трговци и занатлије; они који су представљали било какву опасност за Турке. Било је и оних који су, потпуно безазлени и ван овога круга ухапшени, попут Јордана, пољака из Куманова, који на питање многих откуда је он овде, одговарао: „Бојив се од моју големињу, за тој!“ Такође, било је много и сељака из околних села. Један од најбогатијих Кумановчана, Трајко Релевић, склонивши се из Скопља, завршио је са својим суграђанима у затвору. „И тамо као и овде“, говорио је, „хапсе учитеље и прве људе. А ја, божем, од апсане да побегнем, те у апсану дођох.“

Као добар наратор, Јанићије Поповић, поред опште слике пакла, уносио је и извесне комичне ситуације. Наводио је разне теме њихових разговора, од есперанта до хркања. Извесни Јосиф Калајдиски, који је, такође, из Скопља дошао у Куманово, па ухапшен, био је принуђен да им приповеда све шта је видео и шта се изван затвора дешава. Он им је сведочио да у Скопљу има много ухапшених, „али ги сад пребирају; повише пушћају, а помалко држе. Неће ни нас оволико да чувају: ће не изберев како крушке.“⁹

6 Јанићије Поповић, *Куманово љре и за време раиша 1912. љодине*, Штампарија К. Грегорића и Друга, Београд, 1913, 23.

7 Исто, 26.

8 Иван Петков, Тричко Донеv, Иван Трајковић, Андон Тошев, Илија Тасић, Анђел Пракодолски, Арса Додевић, Серафим Серче, Милан Секиран, Зане Шнајдер, Ђиро Мановић, Тоде Сопотски, Лаза Атанацковић, Стојко и Јефрем браћа Соларци, Глигор Кука – Грк, Антон Кучкаревски, Александар Кратовски, Давид Аксић, Коле и Тодор браћа Гребенаровић, Доне Штипљански, Лазар Атанасов, Серафим Божиловић – Серче, Арса Пауновић – Пљуканка, Ђорђе Копе, Јован Грошевић, Туше Секиран, Иван Трајковић, Јордан Сачковић, Наце Каранфиловић, Доне Градишки, Зане Димковић, Петруш Анђелковић, Михајло Бајловски, Јордан Черобенски, поп Андон Дамњановић, Ђорђе Карамановић, Хаџи Зафир, Трајко Анчевић, Илија Тасић...

9 Јанићије Поповић, *нав. дело*, 52.

Разне су идеје имали Кумановчани како да се ослободе тамнице, али је превагнула она о подмићивању. То ће се и остварити пред крај робије са чуварима Касамом и Селманом, којима ће се хришћани по доласку слободе и одужити. (Један од њих је потом променио веру и име, звао се Владислав, и оженио се Српкињом).

Вест да је српска војска заузела Биљачу, да су Турци побегли из Прешева (поубијајући, најпре, све затворенике у Прешеву, које су преваром затворили као у Куманову)¹⁰, дочекана је са надом да је близу неко решење. Ту наду су потврдили громки пуцњи топова које су са великом радошћу дочекали сви. „Инстинктивно поустајасмо на ноге“, пише Поповић, „почесмо да се крстимо и Богу молимо да Српско Оружје победи свог непријатеља... Да молитва буде свечанија, поп Андон узме молитвеник (који је са собом носио) и поче полугласно читати, а ми свечано стојимо и крстимо се са сузним очима од неописане радости, што ће се на Куманову – можда кроз један сат врти победоносна српска застава носећи петвековним робовима сунце слободе!“¹¹

Нико од затвореника није осећао глад, ни жеђ, нити страх за свој живот. Њихове су мисли биле на бојишту. Код знатног броја пре се осећала безбрижност, нека врста опуштености и вере у добар исход, но безнађе и сумња. Иако без хране (јер су фуруне биле ангажоване за војску) и огрева, пренатрпани у ансани, већи део је спавао у дворишту, на голој калдрми, нове затворенке су доводили из часа у час. Писац каже да се Турци нису зауставили само на Куманову, већ је добар део био и из околних места; Нагоричана, Радовнице... Али, као што сведочи писац, солидарисали су се, били су као једно, јер је жеља за слободом била јача од сваког појединачног страдања.

Први српски војник који је скинуо окове донео је њима двоструку слободу: слободу од затвора и слободу од ропства.

Књига *Куманово њре и за време раѡа 1912. године* представља драгоцен документ о том тешком и славном времену. Вреднија више као сведочанство

10 Поповић наводи казивање пребеглих младића из Гњилана који су из прешевског доспели до кумановског затвора. „Међу овима погубљеним био је учитељ Петар Лазих, родом из Скопља, а са службом у селу Табановцу. Вредно је напоменути и два брата, Јована и Стојана Крџалија, из села Ослара, близу Бујановца. Стојан је Турцима био трн у оку. Пљачкали га увек; гађали га из пушке, неколико пута, убише му и кћер, сад и њега дочепаше. Њега су најпосле убили, да би видео сву грозоту и муке. Кад су хтели Јована да убију, он је на колена молио, а Стојан му јетко довикне: *Што се њима молиш? Остави нека не изегу, али ће и Србија њино царство и ѡаве да изеге!*... Ове речи причају два дечка која су била у затвору и на месту где су их поубијали, а који су Божјим провиђењем срећно испред ножа и плотуна побегли. – Пошто је наша војска прошла, ови су нађени и погребени. Стојану су ноге биле одране“ (Ј. Поповић, Исто, 60).

11 Исто, 64.

но као права уметничка проза, књига осветљава тренутке око Кумановске битке из самога „центра“, обогаћена и извесним етнопсихолошким детаљима, вредном атмосфером солидарности и заједништва. У причању Јанићија Поповића често се осећа дух правог народног човека – Јужносрбијанца, који је спреман на стрпљење, на мудро решење, без веће плаховитости, као што је спреман на хумор, како би комичном атмосфером ублажио дане у створу, или, још више, дане дубоког ропства.

Једна од примарних карактеристика ове књиге јесте нарација, доследно и широко приповедање које претвара у живе слике историјски тренутак – атмосферу мобилизације, али и само ослобођење. У живу слику овде се не претвара само тај моменат око Кумановске битке, већ се читава петвековна историја свела на тренутке катарзичног усхићења немоћног живља у малој варошици на крајњем југу српства и словенства. Нарација аутора – јунака дела, није хронолошка у ширем смислу. Радња је у књизи смештена у неколико дана, али се преноси на читав период ропства под Турцима. Ова књига не претендује да буде историјски роман, али је мноштво романескних детаља оплемењује, тако да је драгоцен за документарну, историјску, књижевно-уметничку прозу.

Посредништвом између оног и овог времена, између ове и оне стварности и амбијента, без обзира на субјективност приповедача, Јанићије Поповић успева да оствари велики задатак. Иво Андрић у *Проклећој авлији*, о сличној врсти причања уназад, рекао је следеће: „Јер, шта бисмо ми знали о туђим душама и мислима, о другим људима, па, према томе, и о себи, о другим срединама и пределима које нисмо никад видели нити ћемо имати прилике да их видимо, да нема таквих људи који имају потребу да усмено или писмено казују оно што су видели и чули, и што су с тим у вези доживели или мислили? Мало, врло мало. А што су њихова казивања несавршена, обојена личним страстима и потребама, или чак нетачна, зато имамо разум и искуство и можемо да их просуђујемо и упоређујемо једне са другима, да их примамо и одбацујемо, делимично или у целости. Тако нешто до људске истине остане увек за оне који стрпљиво слушају или читају.“¹²

Поистовећивање наратора-писца са књижевним јунаком, тј. са историјским (епским) јунаком, мотивисано је опредељењем тзв. „позитивне жртве“ и тежњом да се идентификује са њом. Тај тзв. *косовски синдром свеште жртве* у великој је мери актуелан у делу Јанићија Поповића што је, делом, условљено познавањем прилика и животом на Косову, у Старој и Јужној Србији. По тој аутентичној, индивидуалистичкој слици приликом описивања људи и догађаја, видна је одређена тежња писца ка романтичарском,

12 Иво Андрић, *Проклећа авлија*, Просвета-Нолит-Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1981, 55-56.

чак и идеалистичком тону приликом карактеризације немуслиманског живља и тога времена на југу Србије.

У својој етнопсихолошкој студији *Пркос и инаѡи*, аутор Бојан Јовановић, пишући о феномену жртве и жртвовања, наводи да жртва оцртава реалност у којој је његова амбивалентна поларизација актуелна. „Иако се жртвом регулисао однос према вишим ентитетима, жртвени поступци оличавају извесне етичке принципе и одређују однос међу људима, али промена социо-културног контекста утиче и на значење дотадашњих жртава.“¹³ У општој слици овог сведочења и понашања људи пре и за време ослобођења о којем пише Јанићије Поповић, видна је та готово обредна димензија жртве и жртвовања.

У књизи о Куманову Поповић се приклања локалном језику, аутентичном амбијенту и људима о којима говори, општем јужњачком менталитету, што нема „широку“ причу. Његова нарација једним је делом објективна – тамо где само констатује. Мада, у целости се из те нарације осећа изузетно субјективан тон. И, можда, због виђених и жељених запажања и констатација, ова књига, као и њен садржај, приближава се оној општрици *идеолошкој ойредељења*, данашњим језиком речено: политичког ойредељења. По томе би она, ако се само тако види и тумачи, била једносмерна. Али, не! Поповић овде не конструише догађаје и карактере! Пренеси их онакве какви јесу, без ауторских уплитања, те су они онакви какве их у Куманову знају. Они су стварни и њима се верује. Они нису лажни. Нису ни створени ауторовом маштом или фикцијом. Због тога се све што овде има ноту историјског може приписати њима. То је тзв. „историја у људима“, како о Андрићевим људима и историчности у њима пише Радован Самарѡић.¹⁴

По том индивидуалистичком тону приликом описивања ликова и догађаја, може се рећи да одређене тежње пишчеве дају романтичарску, чак идеалистичку слику немуслиманског живља тога времена у Старој и Јужној Србији. Делом и Косову.

Са митским обрисима жртве, али и освете, меша се давна, а увек присутна идеја о националном препороду, која би, у једну руку, значила виђење Косова као Божјег царства, као општег националног језгра. То самоописивање (системско означавање самосвојности, по Лотману) често ставља основну идеју (осећање, нацију) у сами центар. У том смислу, у сличном семиотичком кључу, Софија М. Кошничар пише да се „може доста поуздано закључити да литерарни текст (или онај који претендује да буде то, прим. С. Д.) у коме се, поменутом анализом, јасно запажају семиосферне особености неког семиосферног језгра – неоспорно пружају податке не само о аутентичности култура које у *малом* реконструишу, већ на

13 Бојан Јовановић, *Пркос и инаѡи*, Завод за уѡбенике, Београд, 2008, 152.

14 Радован Самарѡић, *Андрић и историја*, задужбина Иве Андрића, Београд, 1981, 499.

плану уметничке рецепције делују животно, сугестивно и истинито, управо због тога што су артефактни израз одговарајућих култура као највећих семиосферних целина.¹⁵

Верујемо да је, с обзиром на овај усамљенички глас из балканског пакла почетком 20-ог века Јанићија Поповића, описом збивања у Куманову и на Косову „смислена линија историје узлазног типа“¹⁶, а да је овакав труд аутора „људско, исувише људско“.

Литература

- Андрић 1981: Иво Андрић, *Проклеџа авлија*, Просвета-Нолит-Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Јовановић 2008: Бојан Јовановић, *Пркос и инај*, Завод за уџбенике, Београд.
- Кошничар 2012: Софија М. Кошничар, „Интеракција култура у Андрићевој прози с аспекта семиосфере...“, *Иво Андрић у српској и европској књижевности*, Научни састанак у Вукове дане, МСЦ, св. 41/2, Београд.
- Милошевић 1992: Никола Милошевић, *Има ли историја смисла*, „Григорије Божовић“, Приштина.
- Поповић 1913: Јанићије Поповић, *Куманово њре и за време рајша 1912. године*, Штампарија К. Грегорића и Друга, Београд.
- Самарџић 1981: Радован Самарџић, *Андрић и историја*, задужбина Иве Андрића, Београд.

15 Софија М. Кошничар, „Интеракција култура у Андрићевој прози с аспекта семиосфере...“, *Иво Андрић у српској и европској књижевности*, Научни састанак у Вукове дане, МСЦ, св. 41/2, Београд, 2012, 668.

16 Никола Милошевић, *Има ли историја смисла*, „Григорије Божовић“, Приштина, 1992, 166.

Sunčica DENIĆ

**DOCUMENTARY HISTORY PROSE KUMANOVO
BEFORE AND DURING THE WAR 1912
BY JANICIJE POPOVIC**

Summary

In his books, *Life of Serbs in Kosovo 1812-1912*, and *Kumanovo before and during the war, 1912* Janicije tends to present the life of Old Serbians and Kosovarians authentically including all the details concerning social circumstances at the time, stressing the period during the Turk's occupation, as well as the burden of albinism they experienced in Kosovo. As for factographic and historical documentary prose of the book *Kumanovo before and during the war 1912*, there is a particularly transparent tendency towards the Romanesque. Throughout the atmosphere of restlessness and apprehension, and the description of the most significant moments depicting the difficult life of Serbs in Kumanovo, it seems that this book has evoked the times of slavery, freedom fight, but also the day that the freedom was won in the most authentic way.

Key words: Serbs in Kosovo, Serbs in Kumanovo, historical documentary prose, restlessness and apprehension, difficult life, Turk's occupation.